

JAVNOST KOT POLITIČNI FENOMEN: K TRANSNACIONALNIM PODOBAM

Povzetek. V članku je izpostavljeno politično branje pojma javnosti, ki so ga eksplicirali številni avtorji, čuti pa se pomanjkanje integrativnega obravnavanja. Takšno tematiziranje predstavlja korektiv, ki v središče postavi javnost kot državljanski/politični fenomen, nasproti reprezentativnim in mediatiziranim manifestacijam. Članek obravnava tipologijo, ki javnost v teoriji in empirični refleksiji revitalizira v državljanskih podobah. Tipologija hkrati prinaša kritiko procesov depolitizacije javnosti in instrumentaliziranega razumevanja tega fenomena, ki v depolitizirani družbeni sferi izgublja svoj kritičnoemancipatorni potencial. Sodobni globalni trendi zahtevajo reakcije, ki niso zgolj odgovori nacionalnih političnih elit, ki mobilizirajo etnično skupnost države-nacije, ampak politike, ki vključujejo različne javnosti, tudi v njihovih sodobnih transnacionalnih podobah. Vzporedno s kritiko funkcionalistične perspektive v pojmovanju javnosti, po kateri so državljani zgolj agregat posameznikov, ki legitimizirajo strukture oblasti, besedilo obravnava interpretacije javnosti, ki dajejo poudarek na državljane kot dejavno publiko.

Ključni pojmi: javnost, transnacionalna javnost, javna sfera, politično delovanje, publika

Javnost se še vedno najpogosteje obravnava kot produkt razsvetljenstva in posledico liberalizma ter uveljavljanja prve generacije človekovih pravic. V tem kontekstu je javnost ujeta v meje države-nacije, vezana je na *ethnos*, ki se od nastanka moderne države povezuje s teritorialnimi mejami države-nacije in utemeljuje s sklicevanjem na specifičnost določene kulture, zgodovine in tradicije. Sodobni globalni trendi – migracije, ekološki problemi, revščina in izključenost, vojne idr. – zahtevajo reakcije, ki niso zgolj odgovori nacionalnih političnih elit, ki bolj ali manj uspešno mobilizirajo etnijo kot (fiktivno) dominantno skupnost, ampak politike, ki vključujejo različne javnosti, tudi oziroma predvsem v njihovih sodobnih transnacionalnih podobah. Da bi nakazala možnosti za pojavljanje javnosti v transnacionalnih perspektivah, se bom v tem besedilu osredotočila na obravnavo različnih dmenzij javnosti kot državljanskega fenomena. Javnost se kot fenomen države-nacije, v kateri dominirajo teritorialno-etnične identitete, v kontekstu globalnih razvojnih trendov spreminja. Kažejo se potrebe po revitalizaciji državljanskih podob javnosti, ki se oddaljujejo od reprezentativnih in mediatiziranih manifestacij tega

* Dr. Mojca Pajnik, znanstvena sodelovka na Mirovnem inštitutu v Ljubljani.

fenomena; od liberalnih postavitev, utemeljenih na nacionalnih in etničnih podlagah, in od posredovanih zgodb medijske in potrošniške kulture.

Javnost se je v antiki, zlasti v političnem življenju stare Grčije, ki jo sodobna proučevanja tega fenomena redko vzamejo pod drobnogled, nanašala na javno/politično življenje (*bios politikos*), na *öffentliche Leben* v sodobni Habermasovi terminologiji. Javnost je obsegala delovanje človeka kot Aristotelove politične živali (*zoon politikon*) in pomenila dejavno življenje, *vita activa*, kot bi rekla Hannah Arendt. Ideja javnosti je bila povezana z javno deliberacijo, posvetovanjem oziroma menjenjem v polis, javno življenje pa se je odvijalo na javnih trgih, kjer je potekala razprava o javnih zadevah (*res publica*). Zaton državljanskega pojmovanja javnega življenja v polis, ki sicer ni brez težav, zlasti če upoštevamo položaj žensk, sužnjev, prišlekov (*metoikoi*) in otrok v oikosu, Hannah Arendt (1958/1996) in po njej Habermas (1962/1989, 1972) povezujeta z nastankom družbenega oziroma z iznajdbo družbe. Zaton javnosti pojmujeja kot posledico naraščajočih procesov podružbljanja, ki se stopnjujejo z novoveškim prevajanjem *zoon politikon* v družbeno bitje oziroma *animal socialis*, s čimer družbeno stopi na mesto javnega.

Naraščajoči procesi podružbljanja skozi srednji vek so vodili v pojmovanje javnosti kot institucije, v oblikovanje reprezentativne javnosti, ki se je pozneje, z nastankom moderne države, materializirala v premoč političnih elit. Reprezentativna javnost v fevdalni družbi poznega srednjega veka je zaznamovana z izključitvijo ljudstva. Javno reprezentiranje, izkazovanje oblasti oziroma statusa vladajočih stanov se je dogajalo pred ljudmi, ki niso delovali kot javnost, ampak so sprejemali reprezentacijo kot občinstvo. Po tej analogiji se je pozneje oblikovala množična družba. V 17., 18. in 19. stoletju v Franciji, Angliji in Nemčiji so meščansko javnost sestavljali zasebniki, zbrani v publiko, iz katere so bili izključeni ženske, hendikepirani, otroci, starejši idr., na kar je kritično opozorila feministična teorija. Meščanska publika ali rezonirajoča literarna javnost je, kot opozarja Habermas, kljub izključevanju, vendarle imela politični moment: omogočala je državljansko udejstvovanje, konstituirala pa se je v nasprotju do državne oblasti. S konsolidacijo moderne države se je v skladu z idejo o reprezentativnosti javnost vse bolj pojavljala kot entiteta ali oblika javnega delovanja, ki zagotavlja in potrjuje demokratičnost (obstoječe) politične oblasti.

Novodobna razumevanja javnosti so pretežno proizvod tiste razsvetljske miselne tradicije, ki je javno interpretirala v odnosu do države. Tako se javnost pogosto pojavlja kot socialna kategorija na dva načina: kot publika v Habermasovem pomenu, ki nadzira politično oblast, se konstituira kot kritika oblasti in je v modernem pojmovanju najbolj radikalno reducirana na volilno javnost,¹ ali kot javnost v pomenu politične države, ki jo lahko najdemo v pojmovanju javnosti pri Johnu Deweyju (1927/1999).²

¹ V tem pomenu javnost navadno nastopa kot (homogenizirano) volilno telo, ki podeljuje podporo politični eliti.

² Pri pojmovanju javnosti Dewey sicer prekinja z dediščino liberalne tradicije, še posebej s tezo o mrku javnosti, ki ga je mogoče pojasniti ravno s posledicami liberalizma, ali v tematiziranju skupnosti. Kljub temu je pri njegovem pojmovanju javnosti, še posebej, kjer tematizira javnost v odnosu do države, še mogoče prepoznati zametke liberalne ideje o reprezentativnih funkcijah nacionalne države.

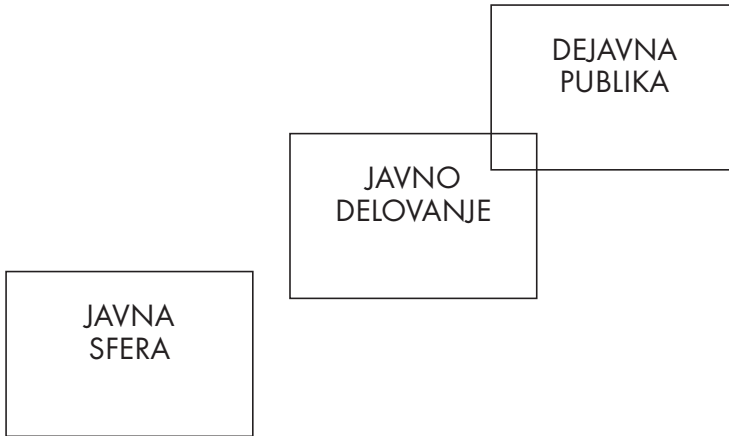
Nekatere novejšje teorije javnosti (Mayhew, 1997; Bohman, 1999), predvsem pa poudarki iz novejšje feministične teorije (Fraser, 1997, 2005; Young, 2000), problematizirajo pomanjkanje državljskega potenciala v mediatizirani in reprezentativni javnosti, ki sta se pojavili kot dediščina konsolidacije javnosti v okvirih države-nacije. Ti premisleki prinašajo kritiko funkcionalističnih interpretacij in javnost v teoriji in empirični refleksiji revitalizirajo kot državljski fenomen. Vzporedno s kritiko instrumentaliziranega pojmovanja javnosti, po katerem so državljsani zgolj agregat posameznikov, ki legitimizirajo strukture oblasti, nekatere novejšje interpretacije javnosti dajejo poudarek na državljsane kot dejavno publiko. Ta družbenih procesov ne spremlja kot pasivna opazovalka, ampak je aktivno udeležena pri oblikovanju politik. Njeno javno delovanje ni marginalizirano, ampak prepoznano za pomembno pri nastajanju nacionalnih in transnacionalnih politik na različnih področjih življenja.

Javna sfera kot politični prostor

Obstaja več interpretacij javnosti, ki so zgodovinsko specifične in ki kažejo na večplastnost samega pojma. Večplastnost v razumevanju nakazuje že sama terminologija: *Öffentlichkeit* se v angleščini pojavlja v številnih terminoloških in pomen-skih različicah in vključuje vse, kar zaznamujejo različni izrazi: *a public, the public, the public sphere, publicity, publicness* (Splichal, 1997: 18; Burger, 2001: xv). Sicer pa različni avtorji pojasnjujejo terminološke razmejitve različno. Po nekaterih interpretacijah prevod *Öffentlichkeit* v *public sphere* ni ustrezen, češ da nemški izvornik ne vključuje prostorske dimenzije, ampak se nanaša (zgolj) na odprtost (*offen*) v pomenu *publicness*. V tem kontekstu je podobno neustrezen tudi francoski prevod *L'Espace public* (Shapiro, 1970: viii; Warner, 2002: 47). Po nasprotnih interpretacijah pa denimo *Öffentlichkeit* vključuje tako prostorsko dimenzijo, arene, kjer nastajajo pomeni in v katerih se oblikuje javnost, kot tudi odprtost (*openness, offen*), tj. pojavljanje javnosti v deteritorializiranih kontekstih (Hansen, 1993: ix).

V tem besedilu bom izpostavila politično branje pojma javnosti, ki so ga ekspl-cirali številni avtorji, prisotno pa je pomanjkanje integrativnega obravnavanja. Takšno tematiziranje razumem kot korektiv, ki v središče postavi javnost kot državljski/politični fenomen, ki nikoli ne bo izgubil povezave s sfero političnega življenja (Benhabib, 1997: 89). Z upoštevanjem obsežnih razprav o dimenzijah javnosti v tem besedilu postavim tipologijo, ki javno/st poudarjeno obravnava kot politični projekt. Po tej tipologiji pomeni javnost (vsaj): a) javno sfero kot politični prostor, b) javno/politično delovanje/izražanje in c) javnost kot dejavno publiko (gl. sliko 1). V nadaljevanju bom pojasnila vsako od omenjenih razumevanj posebej, čeprav se pomeni prepletajo. Javna sfera se na primer nanaša na fizični prostor, na območje, v sodobni medijski družbi pa konotira tudi bolj abstraktno (duhovno) javno sfero in javnost v pomenu javnega delovanja.

SLIKA 1: Politične dimenzije pojma javnosti

Sodobna javna sfera ne označuje nujno fizične, ampak tudi virtualizirano prisotnost; nanaša se na komunikativne mreže, ki se aktualizirajo s komunikativnim delovanjem. Javna sfera ni zgolj prostor, označuje tudi aktivacijo državljanov, javni duh (*public spirit*) oziroma nastajanje solidarnosti med ljudmi. Nastaja z mrežnim povezovanjem: gre za odprt prostor, ki vključuje različne ljudi izven okvirov države-nacije in ne glede na njihov status, identiteto, nacionalnost in druge pripisane attribute (Calhoun, 1997; Habermas, 1998a: 436–7).

Poimenovanja javne sfere danes vključujejo več aktualnih angleških izrazov: *square, domain, realm, place, space, arena, scene, site, area* ipd. Javno se kot javna sfera nanaša na svetni prostor političnega (delovanja), na javni del sveta, ki ga ljudje naseljujemo. Označuje *öffentliche Raum* (*public realm*) v terminologiji Arendt oziroma Habermasov svet življenja (*Lebenswelt*). Javno kot svetni prostor v najširšem pomenu obsega planetno javno sfero (*sfera pubblica planetaria*) (Zolo, 2004: 52–3), ki ima transnacionalni potencial.

Javna sfera nastaja kot politični prostor. Obsega svet ljudi in se nanaša na svetno v pomenu pripadnosti svetu; označuje svet soljudi. Javni prostor se pojavlja kot sfera delovanja posameznika skupaj z drugimi, v kateri »prisotnost drugih, ki vidijo, kar mi vidimo, in slišijo, kar mi slišimo [...], zagotavlja realnost sveta in nas samih« (Arendt, 1958/1996: 52). Svetno dimenzijo javnega prostora, ki je danes aktualna za razumevanje globalnih razvojnih trendov, je poleg Arendt, teoretičarke javnega kot političnega, tematiziral tudi Habermas v zgodnjih, pa tudi v poznejših delih (Habermas, 1962/1989, 1998b), kjer avtor pravi, da javnost kot javna sfera konotira svet, v katerem nastaja publika.

Javna sfera kot javni svet oziroma svet javnosti označuje skupek zadev, ki nastajajo in se dogajajo med ljudmi – skozi meje države-nacije in onkraj njih, če rečemo s Hollowayjem (2004). Svet je tisto, kar »je vmes«, je »vmesni prostor«, v katerem ljudje delujejo in vstopajo v odnose. Vmesni prostor ni vezan na nobena domovinska tla, presega omejitve liberalnega modela države-nacije, saj se lahko na novo naseli povsod, kjer živijo ljudje. Svet obstaja med ljudmi, pojavlja se kot vmesnost, ki

povezuje in ločuje ljudi. Ne ločuje jih v smislu izključevanja, ampak v pomenu prečevanja, da bi »podrli drug drugega« oziroma da bi »padli drug v drugega«. ³ Javni prostor v svetu, ki ljudi zbira in jih med seboj povezuje, ni urejen samo za živečo generacijo, ampak mora presegati življenjsko dobo ljudi. Svet, kolikor nastopa v javnosti, lahko preživi prihajanje in odhajanje generacij, saj skupnega sveta nimamo samo s tistimi, ki živijo med nami, ampak tudi s tistimi, ki so bili pred nami in ki bodo prišli za nami (Arendt, 1958/1996: 55, 57, 1972/2003: 52).

V javnem prostoru stvari stopijo iz »teme skritega in prikritega« v »luč javnosti«, kjer prisotnost drugih ljudi osvetljuje javni prostor (Arendt, 1958/1996: 53). Javni prostor omogoča, da zadeve postanejo javne, da se razkrijejo kot pomembne za ljudi, hkrati pa varuje stvari v zasebnem. Ne v pomenu redukcije na zasebnost, izključevanja določenih tem iz javnosti, kar je problematizirala feministična kritika, ampak v pomenu varovanja intimnosti, ki ne more preživeti popolne javne razgaljenosti. Vprašanje »ločenega prostora« je povezano z možnostjo avtonomnega upravljanja prostora, v katerem »je mogoče nekaj skupaj početi ali ustvarjati, kjer je mogoča alternativna dinamika« in ki »še lahko vzpostavi nove politične agende in transformacije političnega prostora« (Jalušič, 2002: 69). Ti prostori so »osvobodjena ozemlja«, »v katerih se kristalizirajo ljudje« oziroma v katerih se ljudje »okrušijo in zbrusijo« (Brecelj, 2002: 51).

Sferičnost javnega prostora označuje javnost kot »skupni kraj zbiranja« (Arendt, 1958/1996: 59), »območje človeških zadev« (1972/2003: 60), v katerem ljudje zavzemajo različna mesta. V javnem prostoru vsak vidi in sliši z druge pozicije, kar daje pomen temu, da nas vidijo in slišijo drugi. Do svetne realnosti tako pride samo tam, kjer stvari vidijo mnogi v različnih perspektivah, tj. v razmerah človeške pluralnosti. Javni prostor tako omogoča pojavljanje in aktualiziranje človeškega bitja, artikuliranje in aktualiziranje tega, kar se ljudem dogaja. V tem pomenu je javna sfera pojavni prostor, ki vselej začne nekaj novega. Ne ustvarja *ex nihilo*, ampak nastaja s pojavljanjem novega in upošteva, da bi lahko stvari bile tudi drugačne, kot so. Človeške svobode v javnem prostoru si tako ni mogoče predstavljati brez vnašanja novosti in brez načela lahko-bi-se-prijetilo-tudi-drugače (Arendt, 1972/2003: 7, 76).

Pri pojmovanju javnosti kot javne sfere, političnega območja se prepletata dve dimenziji: prostorska (fizična) dimenzija, tj. prostorska javna sfera, in dimenzija, ki ni toliko povezana s prostorskostjo, kot je z načelom javnosti. V prvem primeru z javnim prostorom označujemo prizorišče javnega dogajanja, ki se je iz agore in foruma v antiki, salonov, kavarn in učenih omizij kot prostorov delovanja meščanske javnosti (Habermas, 1962/1989: 26–89) oziroma iz prostorov delovanja nemeščanske javnosti na avenijah, ulicah in javnih trgih (Eley, 1992; Ryan, 1992; Landes, 1993) s pojavom množične družbe preselilo v etablirane politične institucije države-nacije in v medije. Po kritikah podružbljanja (Dewey, 1927/1999; Arendt, 1958/1996; Habermas, 1962/1989, 1972; Sennett, 1977/1992), ki so bile še posebej aktualne v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stoletja, je vzpon množične družbe javno sfero spremenil v medijsko sfero mediatizirane javnosti, ki se oddaljuje od državljanskih dimenzij tega fenomena.

³ Izničenje vmesnega prostora oziroma situacijo, ko ljudje »padejo drug v drugega«, je H. Arendt obravnavala na primeru totalitarizma (Arendt 1951/2003).

Omejenosti fizičnega prostora kot prostora javnega/političnega delovanja državljanov se s pojavom množičnih medijev radikalno spremenijo. Mediatizirana javna sfera ne omogoča udejanjanja publicitete kot načela javnosti v pomenu (racionalnega) razpravljanja, ampak publiciteto spreminja v reklamo. Načelo javnosti, tj. načelo kritičnega javnega diskurza, se je spremenilo v načelo javnosti kot dirigirane integracije (*publicity*), ki temelji na depolitizaciji javnega komuniciranja (Splichal, 1997: 38). Spremenjena javna sfera postane območje tekmujočih interesov v depolitizirani družbeni sferi, ki jo Habermas pojasni z znano idejo o prehodu publike rezoniranja k publiki konzumiranja. Literarna javnost, v delovanju katere je bilo mogoče prepoznati elemente razsojanja, se je spremenila v apolitično območje konzumiranja, zato je svet, ki ga proizvajajo množični mediji, samo še navidezno javnost (Habermas, 1962/1989: 178–94).

V nekaterih sodobnih interpretacijah javnosti se Habermasova teza o vzponu javnosti kot javne sfere konzumiranja iz 60. let prejšnjega stoletja, njegova teza o zatonu in izsušitvi javnosti, kot tudi teza Arendt o odmiranju javnega političnega prostora pogosto interpretira kot pesimizem (Thompson, 1984; Zolo, 1992; Alejandro, 1993). Podobno bi lahko Sennettovo tezo o mrtvem javnem prostoru ali o izbrisu živega javnega prostora in tudi Deweyjev mrk javnosti oziroma njegovo idejo o zakrneli javnosti preprosto interpretirali kot vdajanje pesimizmu, totalni, nekateri bi rekli celo apokaliptični kritiki, ki se nostalgичno obrača v preteklost.

Habermasova teza o izsušitvi javnosti pa je bolj kot v pesimistični pogled na svet usmerjena v ohranjanje in razvijanje političnega razumevanja javnega prostora. Njegova teza o razraščanju psevdobjavnosti prinaša resno kritiko razširjanja neoliberalizma in ekonomizma, po katerih prostor javne deliberacije ni namenjen učenju in delovanju, ampak recepciji in hkratnemu potrjevanju legitimnosti birokratskih ureditev. Podobno Arendt s tezo o izgubi javnega prostora kritično misli o sodobni množični družbi, v kateri imamo opraviti samo še s funkcijami v družbenem procesu. Novodobni princip egalitarnosti je politično delovanje v javni sferi nadomestil z obnašanjem, družbenim normiranjem, ki je vneslo avtomatizem v človeške zadeve. Tudi Deweyjevo tezo o negotovi javnosti velja prepoznati kot pomembno kritiko sodobnih družbenih procesov, ki praznino javne sfere zapolnjujejo z ustvarjanjem političnih elit. Te državljanke vidijo zgolj kot volilno telo, ki ga je potrebno predstavljati in si za predstavnštvo na volitvah pridobiti legitimnost.

Teze o zatonu javnega prostora so danes ne samo vse bolj aktualne, ampak tudi uporabljane za pojasnjevanje sodobnih družbenih procesov. Ideje o fantomski javnosti (Robbins, ur., 1993), novi, mediatizirani javnosti (Mayhew, 1997), zapiranju javne sfere in naraščajoči depolitizaciji (Boggs, 1997, 2000) ali o javnosti brez javne sfere (Virno, 2001) se pojavljajo kot kritike obstoječega političnega mainstreama države-nacije, širjenja tržne logike in medijskega usmerjanja potrošnje. Opozorjanje na razmah očiščenih javnih prostorov (Bickford, 2000) ni pesimizem, ampak opozorilo na kopičenje antipolitičnih impulzov v smeri izključevanja, varovanja in nadzorovanja. Tematiziranje zatona javne sfere zato danes pomeni kritiko korporacijske kolonizacije in ekonomske logike upravljanja držav, ki marginalizirajo nastajanje transnacionalnih javnih sfer za resno obravnavo okoljskih problemov,

izključevanja na trgu dela ipd. Tako kritike iz 60. in 70. let, kot tudi aktualna problematiziranja zatona javne sfere se prej kot v pesimizmu kažejo v inventivnosti, tj. kot poskusi za kritično premišljanje možnosti pojavljanja javne sfere v prihodnje.

Javno/politično delovanje

Javnost kot javna sfera označuje prostor, območje v pomenu grške agore, rimskega foruma, kavarn, salonov in čitalnic v obdobju razsvetljenstva oziroma prostor, v katerem nastajajo politične transnacionalne podobe javnosti. Javnost po drugem razumevanju, kot ga navajam zgoraj, pomeni javno/politično delovanje/izražanje, ki v tem prostoru poteka. Če je javnost kot javna sfera prostor, ki omogoči javno življenje, potem je javno/st kot delovanje aktivnost udejanjanja javnega življenja v javnem prostoru. Sicer sta javnost kot prostor in javnost kot delovanje povezani, saj javni prostor z javnim delovanjem šele nastaja, hkrati pa je javno delovanje mogoče zgolj v javnem prostoru kot sferi, ki delovanje omogoča in ga varuje.

Z javnim delovanjem, govorjenjem/razpravljanjem državljanov se udejanja javni prostor, v katerem nastaja javnost kot publika. Ta teza potrjuje prepletenost treh dimenzij javnosti, ki jih tukaj obravnavam. Javno delovanje državljanov je od razsvetljenstva tesno povezano z vzpostavljanjem kritičnega odnosa do politične oblasti. Kot razpravljanje o javnih zadevah se z vzponom nacionalne države oblikuje v odnosu do političnih elit, ki naj bi jih javnost kot publika nadzirala. Meščanska javnost se je tako oblikovala kot entiteta nadzora, ki je aktivna v odnosu do oblasti kot zunanje avtoritete.

Pojmovanje javnega delovanja kot nadzorstvene kritike vladajočih elit je še danes ena bolj pogostih interpretacij javnosti, zagotovo pa ni edina in v kontekstu globalnih trendov je mogoče ugotoviti, da tudi ni nujno najbolj primerna. Alternativne interpretacije prepoznavajo javno delovanje kot obliko politične oziroma državljanske akcije same, na primer transnacionalno delovanje novih družbenih gibanj, in je ne pojasnjujejo nujno v razmerju do zunanje avtoritete (politične elite na oblasti). Za prepoznavanje javnega delovanja kot akta političnega angažiranja državljanov je ključnega pomena, da v raziskovalni perspektivi takšno akcijo prepoznamo kot obliko aktivnega državljanstva samega in se ne sprašujemo, ali je akcija morda zgolj reakcija na dejanje politične elite. Interpretacija javnega delovanja se pojavlja v odvisnosti od posamezne raziskovalne perspektive: Habermasu kot enemu pomembnejših sodobnih teoretikov javnosti so nekatere feministične avtorice očitale, da je javno delovanje preveč poudarjeno pojasnjeval (zgolj) v odnosu do političnih elit. Avtor je raziskovalno perspektivo v novejših delih nekoliko obrnil. Z obravnavo komunikativnega delovanja in s tematiziranjem deliberativne demokracije se je bolj posvetil pojmovanju javnega delovanja kot političnega projekta aktivacije državljanstva *na sebi*.

Z razsvetljenstvom se ni utrdilo samo pojmovanje javnega delovanja v odnosu do političnih elit, hkrati je prišlo do pomembnega preobrata: javno delovanje se je začelo koncipirati kot delovanje same javne oblasti. Ta preobrat je mogoče pojasniti s Habermasovim pojmovanjem reprezentativne javnosti iz fevdalnega obdobja, ki jo je z aplikacijo na kapitalistično informacijsko družbo avtor aktualiziral v ideji o

refeudalizaciji javnosti. Zemljiška gospoda srednjega veka se je oblikovala kot reprezentativna javnost, ki je državljansom predstavljala svojo oblast. Pozneje se je birokratski državni aparat uveljavil kot javnost, ki se (v medijih) reprezentira pred publiko. Publika se je legitimizirala z opravljanjem nadzora nad politično elito, ki je postala elitna javnost ali javna oblast, institucionalizirana javna sfera, ki ne samo zastopa, ampak tudi predstavlja javno dobro par excellence.

Meščanska javnost je prakticirala javno delovanje v salonih in kavarnah v obdobju nastajanja moderne države. Kavarniška javna sfera ni omogočala zgolj nadziranje političnih elit, ampak je do določene mere omogočala demonstrativno, ekspresivno delovanje; omogočala je nastajanje solidarnostne politične javnosti, v kateri se je udeleževala heterogenost perspektiv in kjer se je dogajalo razkrivanje subjektivnosti v prisotnosti drugih. To je Habermas označil za politični moment meščanske javnosti. Hkrati, kot opozarjajo feministične avtorice (Meehan, ur., 1995; Fraser, 1992, 1997; Benhabib, 1997), se je meščanska javnost vzpostavila na principih izključevanja, na primer omejevanje pristopa k javnosti z lastnino, izključenost žensk, izključevanje emotivnega, partikularnega in osebnega izražanja. Kritika tudi opozarja, da se v nasprotju s prevladujočimi interpretacijami javno delovanje v obdobju od 17. do 19. stoletja ni dogajalo samo v privilegiranih salonskih sferah, ampak tudi na javnih trgih, v gledališčih in na ulicah. Habermas je v poznejših delih ekspliciral problem izključevanja v meščanski javnosti (1994) in se tudi bolj posvetil pojasnjevanju samega javnega delovanja, še posebej s teorijo komunikativnega delovanja (1981). Tu je javno/politično delovanje obravnaval kot komunikativno akcijo, ki po analogiji delovanja (praxisa) in razpravljanja (lexisa) oziroma Habermasovega *Handeln* in *Sprache* omogoča nastajanje človeške pluralnosti v svetu. Gre za interpretacije, ki bolj upoštevajo tudi čeznacionalni potencial fenomena javnosti.

Javno delovanje je komunikativno delovanje in pomeni nastajanje življenjskega sveta in udeležanje človeške interakcije. *Öffentlichkeit* je kot javno delovanje povezan s publiciteto (*publicity*) kot načelom javnosti. Pojavlja se kot *public/ness*, ki konotira odprtost kot načelo javnosti za razliko od prevladujočega povezovanja publicitete z reklamo, oglaševanjem in komercializiranimi odnosi z javnostjo (Splichal, 1997, 2002). Če publiciteta izvorno pomeni prakticiranje državljanstva, aktivno javno delovanje/razpravljanje, potem danes prevladujejo tržno usmerjene interpretacije t. i. ozke publicitete (*thin publicity*) (Bohman, 1999: 178). Če se publiciteta izvorno nanaša na javno delovanje državljanov, pa vlogo akterja, ki prakticira javno delovanje, v medijski družbi prevzamejo mediji kot institucije. Preobrat v pojmovanju publicitete kot javnega delovanja državljanov k publiciteti kot institucionalnemu delovanju (medijev, služb za stike z javnostjo ipd.) je povezan z vzponom funkcionalnega družbenega sistema, ki se legitimizira s funkcijo kot deontološko kategorijo, s ciljem in poslanstvom, ki ga mediji »morajo« opravljati za sistem. »Z ustavnim zagotavljanjem svobodnega tiska v parlamentarnih demokracijah so se razprave o svobodi tiska v veliki meri omejile na udeležanje svobode za medije 'by the media', opuščale pa so idejo javnosti 'publicness' kot osnove demokratičnega državljanstva« (Splichal, 2002: 32).

Publiciteta se v političnem smislu kaže kot dimenzija javnega delovanja prakticiranja državljanstva. Po Bohmanu (1999: 179) pomeni politično razumevanje pub-

licitete gosto (*thick*) in razširjeno revizijo ozkega koncepta, ki mu manjkajo komponente vključenosti, odprtosti in pluralnosti. Politična, tudi kozmopolitska publiciteta (*cosmopolitan publicity*) zajema nastajanje novih pogojev delovanja, ki je kooperativno in solidarnostno. Gosta publiciteta omogoča odprtost javne komunikacije in prinaša praktično možnost za udejanjanje kooperativnega komunikativnega delovanja, v katerem delujoči posamezniki istočasno nastopajo kot akterji in opazovalci v delovanju.

Temeljni pogoj javnega delovanja kot političnega projekta je po Arendt človeška pluralnost, ki pomeni, da bivajoče oziroma različnost bivajočega izkušamo skupaj z drugimi. Pluralnost se udejanja z javnim delovanjem, z *vita activa*, ki se giblje v svetu in ga ne transcendira. Kaže se kot dimenzija javnega delovanja, ki je pogojena s prisotnostjo drugih ljudi. Pluralnost se kot dimenzija javnega delovanja razkriva tudi v arendtovskem razumevanju oblasti (*Macht*), ki je radikalno drugačno od prevladujočega hobbessovskega ali macchiavellijevskega pojmovanja oblasti kot politične elite oziroma prostora, ki ga politična elita zasede.

V pojmovanju oblasti pri Arendt najdemo povezavo prvih dveh pojmovanj javnosti iz tu obravnavane tipologije, namreč javnost kot javni prostor in javnost kot javno/politično delovanje. Po njenem je oblast povezana s pojavnim prostorom, ki nastane, kjer ljudje skupaj delujejo. Oblast tako javni prostor šele ustvari in ga ohranja; je potencial in ni nekaj nespremenljivega. Oblasti nihče ne poseduje, ampak nastaja med delujočimi ljudmi. Habermas je ugotavljal, da je javno delovanje meščanske publike trajalo le »srečen hipec« (Habermas, 1962/1989: 94–5). Pri Arendt lahko ugotovimo podobno, tj. da časovne dimenzije ne eksplicira oziroma je ne razume linearno, zapiše pa, da oblast »nastaja med ljudmi, kadar skupaj delujejo« in »izgine« oziroma, kot tudi pravi, »se spet nenadoma izgubi«, kakor hitro se ljudje razidejo (Arendt, 1958/1996: 212, 216).

Arendt obravnava delovanje kot razkrivanje človeške osebnosti. Ljudje z delovanjem razkrivajo, kdo so, oziroma aktivno kažejo osebo svojega bitja. Javno delovanje kaže razširjeno mišljenje (*erweiterte Denkungsart*) kot potencialno sporazumevanje z drugimi. Prakticiranje razširjenega mišljenja je možno le v javnem političnem prostoru, in sicer kot aktivno razsojanje (*Urteilen*), ki ne poteka v izolaciji, ampak v komunikaciji z drugimi (Arendt, 1961/1985: 220–1).

Javno delovanje kot politični projekt razen pri Arendt, Habermasu in številnih feminističnih avtoricah najdemo že prej, v delih Johna Deweyja. Političnost Deweyjevega pojmovanja javnosti je vidna na točki delovanja. Bistven element javnosti je delovanje, ki poteka z interakcijo posameznih človeških bitij. Javnost združuje posameznike, ki »obstajajo in delujejo združeni« in ki »delujejo, kadar delujejo skupaj« (Dewey, 1927/1999: 50). Deweyjeva javnost nastaja z interakcijo posameznikov, s povezovanjem in združevanjem. Udejanjanje javnega delovanja je možno zgolj v interakciji, javno delovanje zahteva komunikacijo, ki ne pomeni izražanja misli kot zasebne aktivnosti, samogovora ali opazovanja po načelih solipsizma, ampak zadeva delovanje kot eksperimentiranje, prakticiranje skupnostnega delovanja (*concerted action*) (Dewey, 1928/1984: 41, 49). Izhod iz mrka javnosti je po Deweyju mogoč z ustvarjanjem vezi, s komunikacijo misli in aspiracij, z udejanjanjem publicite, ki omogoča mišljenje in delovanje v skupnem, z udejanjanjem »izkušnje

skupnostnega«.

Deweyjevo javno delovanje pa podobno kot javni prostor pri Arendt in komunikativno delovanje pri Habermasu ne združuje samo neposredno prisotnih državljanov. Kar posamezniki mislijo in kar počnejo, ima posledice za delovanje drugih, tudi če ti niso navzoči: Deweyjeva javnost nastaja »z interakcijo posameznikov tedaj, kadar ima posledice tudi za tiste, ki v interakciji niso neposredno udeleženi« (Splichal, 1997: 166). Dewey je kritičen do dominantne zahodne filozofije, ki posameznika obravnava kot opazovalca (*spectatorja*), ki pasivno opazuje in beleži, kaj se dogaja in kaj se je zgodilo. Zato je njegov posameznik primarno akter (*agent*) delovanja (Bernstein, 1972: 207).

Podobno idejo najdemo pri Habermasu, in sicer pri tematizaciji intersubjektivnosti v teoriji komunikativnega delovanja. Intersubjektivnost presega dihotomijo akter/opazovalec in konotira komunikativno delovanje, v katerem so vsi akterji. Javno delovanje tudi po Arendt ni omejeno na dejavnega akterja (*actor*) in izključnega opazovalca (*spectator*). Javno delovanje predpostavlja prisotnost soljudi, ki so, kot pravi avtorica, »publikum« v avditoriju, v katerem je vsak gledalec obenem tudi sodelujoči« (Arendt, 1958/1996: 208); akter se vedno »giblje med drugimi ljudmi, ki ravno tako delujejo« (199).

Javnost kot publika

Po tretjem, zadnjem razumevanju javnosti iz obravnavane tipologije, se javnost kot politični projekt razen na javno sfero, tj. območje delovanja in javno delovanje kot komunikativno aktivnost državljanov nanaša tudi na javnost v pomenu dejavne publike. Po tem razumevanju javnost publika/publike, označuje združenje/združenja državljanov, ki v javni sferi javno/politično delujejo. Javnost v pomenu publike potencialno združuje vse državljane kot nosilce javnega mnenja. Političnost publike naj bi bila v tem, da državljanov ne izključuje. Po tem kriteriju se nepolitičnost javnosti v antiki kaže v omejevanju življenja žensk in sužnjev na nujnost zasebnega v oikosu. Napolitičnost fevdalne in razsvetljenske javnosti se kaže v izključevanju nelastnikov iz javnega življenja in v postavljanju javne rabe uma kot edinega kriterija javnega delovanja v publiki. Političnost meščanske javnosti 18. in 19. stoletja, o kateri je pisal Habermas, se na primer kaže v javnosti kot združbi državljanov, ki so javno delovali v kavarnah in salonih, nepolitičnost takšne javnosti pa je v formalnem omejevanju vključenosti državljanov.

Sodobna javnost se konstituira po načelu obče dostopnosti do medijev ali na primer z redukcijo javnosti na volilno javnost, s čimer je javnost potisnjena na raven potrošniške entitete. Javnost kot publika ne nastaja več toliko z javnim deliberiranjem, ampak s sodelovanjem v posredovanih zgodbah medijev ali vladajoče elite. Javno delovanje je nadomestila obča dostopnost do medijev. Nadomeščanje javnega delovanja z doseganjem občega se je intenziviralo v 19. stoletju z idejo o demokratizaciji javnosti, ki se je utemeljevala na predpostavki, da je javnost sama praviloma pasivna in da je potrebno vzpostaviti mehanizme za njeno mobilizacijo. S to idejo se je ne nazadnje legitimizirala tudi parlamentarna demokracija.

V drugi polovici 20. stoletja so se zlasti v okviru kritične teorije oblikovale kriti-

ke mediatizirane javnosti. Argumenti so se usmerjali v kritiko medijske pasivizacije javnosti, v strategije reduciranja javnosti na pasivno občinstvo, ki v množičnih oziroma obče dostopnih spektaklih sodeluje od zunaj, v vlogi gledalcev oziroma opazovalcev. Z razvojem medijev in informacijske družbe je prišlo do prevladujočega obrata v raziskovalni perspektivi, in sicer od razvijanja kritičnega odnosa do procesa ustvarjanja mediatizirane javnosti k proučevanju aktivnosti te javnosti kot publike. Po tem obratu se kritika mediatizirane javnosti izgublja in se povečini interpretira kot strategija podcenjevanja državljanov. Pojavi se potreba po iskanju novih oblik javnosti, na primer tistih, ki prek medijev in informacijske tehnologije aktivno prakticirajo državljanstvo.

Javnost kot publika se najprej nanaša na javnost v množini in pomeni obstoj večjega števila javnosti oziroma publik. Politična javnost po definiciji zadeva diverzificirano publiko, javno delovanje več javnosti. Idejo o heterogeni javnosti sta med prvimi obravnavala Negt in Kluge (1972/1993) kot odgovor na normativno, liberalno pojmovanje javnosti kot kategorije s homogeno substanco. Habermas je v *Strukturnih spremembah javnosti* meščansko publiko definiral v odnosu do vladajoče elite. Proletarska javnost, ki sta jo obravnavala Negt in Kluge, se podobno legitimizira najprej v odnosu do uveljavljene politične strukture. Avtorja koncipirata proletarsko javnost kot nasprotno javnost (*Gegenöffentlichkeit*) oziroma publiko, ki je nasprotna vzpostavljeni politični avtoriteti, nasprotna pa je tudi meščanski javnosti. Po Negtu in Klugeju je sobivanje obeh oblik javnosti nujno konfliktno, konflikt pa se utemeljuje z razredno delitvijo družbe. V tem kontekstu se politična interakcija med obema vrstama javnosti pokaže kot nerealna. Proletarska javnost po mnenju avtorjev pretrga s kontinuiteto homogenega pojmovanja javnosti, s katerim se utrjuje iluzija, da javnost kot družbena totaliteta vključuje vse državljane. Z idejo proletarske javnosti sta Negt in Kluge odprla razpravo o dilemi, ali javnost kot publika v ednini izključuje heterogene javnosti (publike) ali je morda nasprotno, namreč da edninski koncept predstavlja množstvo javnosti.

V pojmovanju nasprotne javnosti kot publike najdemo dimenzije političnega v poudarjanju kontekstualnosti bivanja, v vključevanju realnih življenjskih situacij v javno sfero. Partikularnost življenjskega konteksta je iz pojmovanja javnosti kot fiktivne družbene totalitete najpogosteje izvzeta ali vsaj ne obravnavana kot pomembna lastnost javnosti. Koncept nasprotne javnosti prinese premik od poudarjenega pojmovanja javnosti kot družbene totalitete k interpretacijam, ki različne pojavnne oblike javnosti primarno ali v izhodišču obravnavajo v času in prostoru, v katerem nastajajo. Gre za premik, če parafraziram Benhabib (1997), k situiranemu pojmovanju javnosti.

Pojem nasprotne javnosti demitologizira meščansko javnost kot vključujočo entiteto. Z idejo o proletarski javnosti se začne odpirati prostor za pojmovanje javnosti kot diverzificirane publike. S postavitvijo javnosti kot nasprotne kategorije se hkrati utrdi pojmovanje javnosti kot publike, katere funkcija je vzpostavljanje kritičnega nadzora nad političnimi elitami. Z idejo nasprotne javnosti se utrjuje javnost v svoji kritično-nadzorstveni funkciji v pomenu Benthama. Političnost proletarske javnosti kot nasprotne javnosti najdemo v njeni situiranosti, nepolitična dimenzija pa se kaže v pojmovanju javnosti kot entitete, ki funkcionira (zgolj) v odnosu do

zunanje avtoritete. Tudi v feminističnih besedilih, kjer sicer pogosto najdemo argumente v prid heterogeni formulaciji javnosti, so prisotne interpretacije, ki nasprotne javnosti definirajo v odnosu do etabrirane javnosti. Znana je na primer ločitev močnih javnosti (parlamenta) od šibkih javnosti (diverzificiranih publik civilne družbe) kot jo je postavila Nancy Fraser (1997). Alternativne nasprotne javnosti (*subaltern counterpublics*) odpirajo perspektivo razumevanja javnosti kot večplastne kategorije in hkrati ohranjajo pojmovanje, po katerem se javnost oblikuje navzven, kot (zgolj) reakcija na zunanje dražljaje.

Alternativno perspektivo pri razumevanju javnosti kot publike državljanov najdemo pri tistih avtorjih (Young, 2000; Asen in Brouwer, 2001; Warner, 2002), ki javnosti ne obravnavajo primarno v odnosu do oblasti, ampak jo poskušajo rehabilitirati kot kategorijo političnega delovanja na sebi. Po teh rehabilitacijah se nasprotne javnosti ali, kot jih avtorji tudi poimenujejo, alternativne, nedominantne, dialektične, diskurzivne javnosti interpretirajo kot polja, ki omogočajo nastajanje javnega delovanja. Takšna pojmovanja javnosti na primer vključujejo obravnavo novih družbenih gibanj, subkulturnih javnosti, na primer javnosti spolov in seksualnosti, nasprotnih javnosti *queer* (Warner, 2002) ter različnih oblik, iniciativ državljanskega delovanja, ki nastajajo topično. Nasprotna publiciteta (*counterpublicity*) (Doxta-der 2001) kot načelo alternativnih javnosti tudi ne nastopa primarno kot načelo nasprotnega delovanja, ampak kot načelo razkrivanja toposov javnega življenja.

Transnacionalna javnost

V tipologiji treh pomenskih razsežnosti javnosti se pokažejo nekatere pomen-ske značilnosti, ki se nanašajo na javnost kot javno sfero, kot politično delovanje ali kot publiko politično aktivnih državljanov. V obravnavi javnosti kot političnega projekta se tri ravni pojavljanja javnosti (javna sfera, javno delovanje in publika) vsebinsko prepletajo, tudi v soodvisnosti. Obravnavo publike kot političnega pojma nujno zadeva tudi javno delovanje kot državljansko aktivnost, povezuje pa se tudi s prostorom, ki aktivnost omogoča. Pokazala sem, da se ravni političnega razumevanja javnosti prekrivajo, predvsem pa, da elaboracija javnosti na točki njene političnosti predstavlja poskus rehabilitacije tega fenomena, ki se v sodobnih interpretacijah vse pogosteje pojavlja kot družbena kategorija v svoji depolitizirani in antipolitični podobi volilne javnosti ali javnosti množičnih medijev.

Proučevanje političnih dimenzij javnosti pa ni zgolj poskus rehabilitacije javnosti kot fenomena aktivacije državljanstva. Prinaša tudi nastavke za tematiziranje aktualnih transnacionalnih podob javnosti. Aktualna družbena vprašanja na lokalni, regionalni ali globalni ravni nakazujejo potrebo po oblikovanju politik, ki so senzibilne za vključevanje različnih državljanskih perspektiv. Na aktualna družbena vprašanja v lokalnih okoljih, ki zadevajo, denimo, alternativno kulturo (vprašanje Metelkove mesta), novi zakon o medijih, vprašanje izobraževanja Romov in položaj marginaliziranih skupin nasploh, v razmerah postsocializma ni več mogoče ustrezno odgovoriti s položaja premoči, bodisi politično etabriranih ali ekonomsko usmerjenih »javnosti«. Tudi aktualna dogajanja na evropski ali širši svetovni ravni, denimo evropska ustava, migracije, ekološki problemi, zahtevajo kritični premislek

s stališča rehabilitirane vloge javnosti kot publike državljanov in državljanek v teh procesih in onkraj njih.

Če mislimo znotraj sistemske logike sodobnih držav-nacij in njihovega birokratskega političnoekonomskega aparata, potem lahko rečemo, da takšna senzibilnost zahteva večjo inventivnost »močnih« javnosti (parlamentarnih, vladnih struktur) in njihovega intenzivnega povezovanja z alternativnimi javnostmi (novimi družbenimi gibanji, nevladnimi organizacijami, različnimi posamezniki/posameznicami in skupinami). Hkrati se postavlja vprašanje, ali je na globalne razvojne trende sploh mogoče ustrezno odgovarjati znotraj sistema parlamentarnih in vladnih nacionalnih politik, s sistemsko logiko politike *techné*, ki kot model upravljanja sodobne države-nacije aktivacijo državljanskega potenciala *per definitionem* postavlja na obrobje in izhodiščno legitimizira premoč »močnih« javnosti. Državocentrične in ekonomsko usmerjene politike namreč še niso ponudile zadovoljivih odgovorov, ko se v svetu soočamo z vojnami, različnimi oblikami nasilja in naravnimi katastrofami.

Pojmovanja demokracije in državljanstva, ki prinašajo premik od leviathanovskega razumevanja družbenega razvoja kot zgolj trdnosti političnih elit k mišljenju in delovanju v svetu s perspektive državljana in državljanke, so v sodobno komunikološko in politično teorijo vnesli zlasti teoretiki nove javnosti, feministična teorija, ekološke perspektive in nekateri trendi v multikulturalizmu. Te perspektive mišljenja in delovanja danes na eni strani odpirajo možnosti za integrirano razumevanje »močnih« in »šibkih« javnosti ali, v Habermasovi terminologiji, »sveta življenja« in »sistema«. Hkrati omenjeni pristopi kritično prevprašujejo tudi samo nujnost tovrstnega integriranega razumevanja javnosti, ko tematizirajo (ne)možnosti za aktivacijo transnacionalnih javnosti znotraj obstoječe sistemske logike držav-nacij. Novejši poskusi rekonceptualizacije javnosti (Fraser, 1997, 2005; Warner, 2002; Balibar, 2004) prinašajo premik od dualističnega pojmovanja, ki državljanke loči od oblastnih struktur, k prepoznavanju potenciala za spreminjanje aktualnih procesov, ki ga generirajo alternativne in transnacionalne državljanske javnosti.

Nekatere omenjene perspektive v politični misli ponujajo alternativna pojmovanja javnosti skupaj s kritičnim premislekom o klasičnih modelih demokracije, predvsem liberalnega in republikanskega modela. Klasični liberalni koncept, ki se je od teorij družbene pogodbe s Hobbesom, Lockom in Rousseaujem vzpostavljajal na ideji individualizma, povečevanja ekonomske učinkovitosti in državnega aparata, specializiranega tudi za instrumentalizacijo javnosti, ne ponuja več zadostnega okvira za ustrezne reakcije na aktualne družbene trende. Republikanski model ni ustrezen, ker ne vključuje alternativnih pojmovanj javnosti in s pretiranim vztrajanjem pri ohranjanju tradicije, vrednot, navad in običajev določene kulture povzroča izključevanja državljanov in državljanek (ali skupin) iz javne sfere. Omenjene aktualne perspektive v proučevanju javnosti v njenih transnacionalnih podobah prinašajo premik v konceptualizaciji javnosti od obravnave javnosti kot družbene kategorije, ki zagotavlja obstoj družbenega sistema, k interpretacijam, ki javnost razumejo kot politični projekt državljanov. Ne torej kot reprezentativni objekt ali mediatizirano občinstvo, ampak kot fenomen, ki prinaša prakticanje državljanske aktivnosti.

Alternative v proučevanju globalnih trendov se danes kažejo v transnacionalnih

podobah javnosti, zlasti pa v javnosti kot političnem gibanju, ki bi jih veljalo izpostaviti kot središčna in ne marginalna dogajanja (kot je pogosto trend tako v nastajanju politik kot tudi v raziskovanju). Transkulturne javnosti in gibanja, ki prestopajo kulturne in teritorialne meje, predstavljajo izziv klasičnim soočenjem med civilno družbo in državo, v katerih se javnost pogosto izniči. Za preseganje obstoječega prepada med asociacijami civilne družbe in politikami sistema bo potreben premik perspektive od etabliranih javnosti k alternativnim oblikam državljskega delovanja – v navezavi na novejšo teorijo demokracije, na primer komunikativno in deliberativno demokracijo, še posebej pa z resnim upoštevanjem treh obravnavanih političnih dimenzij javnosti. Zgolj s preseganjem dualizma med etabliranimi in alternativnimi javnostmi se lahko odprejo možnosti za oblikovanje drugačnih, novih politik, ki nastajajo na podlagi konsenza med transnacionalnimi javnostmi.

LITERATURA

- Alejandro, Roberto (1993): *Hermeneutics, Citizenship, and the Public Sphere*. Albany: State University of New York Press.
- Arendt, Hannah (1951/2003): *Izvori totalitarizma*. Ljubljana: Študentska založba.
- Arendt, Hannah (1958/1996): *Vita activa*. Ljubljana: Krtina.
- Arendt, Hannah (1961/1985): *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*. Harmondsworth, Middlesex: Penguin Books.
- Arendt, Hannah (1972/2003): *Resnica in laž v politiki*. Ljubljana: Društvo apokalipsa.
- Asen, Robert in Daniel C. Brouwer (2001): *Introduction: Reconfigurations of the Public Sphere*. V Robert Asen in Daniel C. Brouwer (ur.), *Counterpublics and the State*, 1–32. Albany, NY: State University of New York Press.
- Balibar, Étienne (2004): *We, the People of Europe? Reflections on Transnational Citizenship*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Benhabib, Seyla (1997): *Situating the Self: Gender, Community and Postmodernism in Contemporary Ethics*. Cambridge: Polity Press, 1992. Drugi ponatis.
- Bernstein, Richard J. (1972): *Praxis and Action*. London: Gerald Duckworth & Co.
- Bickford, Susan (2000): *Constructing Inequality: City Spaces and the Architecture of Citizenship*. *Political Theory* 28(3): 355–76.
- Boggs, Carl (2000): *The End of Politics: Corporate Power and the Decline of the Public Sphere*. New York, London: The Guilford Press.
- Bohman, James (1999): *Citizenship and Norms of Publicity: Wide Public Reason in Cosmopolitan Societies*. *Political Theory* 27(2): 176–202.
- Brecelj, Marko (2002): *Osvobodjena ozemlja, ko je revolucija spet daleč*. V Ciril Oberstar in Tonči Kuzmanić (ur.), *Revolucija: zbornik predavanj 1. letnika Delavsko-punkerske univerze*, 49–69. Ljubljana: Mirovni inštitut.
- Burger, Thomas (2001): *Opomba prevajalca*. V *The Structural Transformation of the Public Sphere: an Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Jürgen Habermas, xv–xvi. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Calhoun, Craig (1997): *Nationalism and the Public Sphere*. V Jeff Weintraub in Krishan Kumar (ur.), *Public and Private in Thought and Practice: Perspectives on a Grand Dichotomy*, 75–102. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Dewey, John (1927/1999): *Javnost in njeni problemi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

- Dewey, John (1928/1984): The Inclusive Philosophic Idea. V John Dewey: The Later Works, 1925–1953, zv. 3, 1927–1928: 41–54. Carbondale, Edwardsville: Southern Illinois University Press.
- Doxtader, Erik (2001): In the Name of Reconciliation: the Faith and Works of Counterpublicity. V Robert Asen in Daniel C. Brouwer (ur.), Counterpublics and the State, 59–85. Albany, NY: State University of New York Press.
- Eley, Geoff (1992): Nations, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century. V Habermas and the Public Sphere, ur. Craig Calhoun, 289–339. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Fraser, Nancy (1992): Rethinking the Public Sphere: a Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. V Craig Calhoun (ur.), Habermas and the Public Sphere, 109–42. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Fraser, Nancy (1997): Justice Interruptus: Critical Reflections on the »Postsocialist« Condition. New York, London: Routledge.
- Fraser, Nancy (2005): Transnacionaliziranje javne sfere. Teorija in praksa (v tej številki).
- Habermas, Jürgen (1962/1989): Strukturne spremembe javnosti. Ljubljana: Škuc, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- Habermas, Jürgen (1972): Theorie und Praxis: Sozialphilosophische Studien. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1963. Ponatis.
- Habermas, Jürgen (1981): Theorie des kommunikativen Handelns, Band 1, Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Habermas, Jürgen (1994): Predgovor k novi izdaji (1990) Strukturnih sprememb javnosti. Javnost/The Public 1(1–2): 23–42.
- Habermas, Jürgen (1998a): Faktizität und Geltung: Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaats. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1992. Ponatis.
- Habermas, Jürgen (1998b): Die Postnationale Konstellation: Politische Essays. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Hansen, Miriam (1993) Predgovor k Public Sphere and Experience: toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere, Oskar Negt in Alexander Kluge, ix–xii. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Holloway, John (2004): Spreminjamo svet brez boja za oblast: Pomen revolucije danes. Ljubljana: Časopis za kritiko znanosti.
- Jalušič, Vlasta (2002): Kako smo hodile v feministično gimnazijo. Ljubljana: *cf.
- Landes, Joan B. (1993): Women and the Public Sphere in the Age of the French Revolution. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1988. Četrty ponatis.
- Mayhew, H. Leon (1997): The New Public: Professional Communication and the Means of Social Influence. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meehan, Johanna, ur. (1995): Feminists Read Habermas: Gendering the Subject of Discourse. New York: Routledge.
- Negt, Oskar in Alexander Kluge (1972/1993): Public Sphere and Experience: toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Robbins, Bruce, ur. (1993): The Phantom Public Sphere. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Ryan, Mary P. (1992): Gender and Public Access: Women's Politics in Nineteenth-Century America. V Craig Calhoun (ur.), Habermas and the Public Sphere, 259–88. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Sennett, Richard (1977/1992): The Fall of Public Man. New York, London: W. W. Norton & Company.

- Shapiro, Jeremy J. (1970): Uvod prevajalca. V *Toward a Rational Society: Student Protest Science and Politics*, Jürgen Habermas, vii–ix. Boston: Bacon Press.
- Splichal, Slavko (1997): *Javno mnenje: Teoretski razvoj in spori v 20. stoletju*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.
- Splichal, Slavko (2002): *Principles of Publicity and Press Freedom*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Thompson, John B. (1984): *Studies in the Theory of Ideology*. Cambridge: Polity Press.
- Virno, Paolo (2001): *Grammatica della moltitudine: Per una analisi delle forme di vita contemporanea*. Soveria: Rubbettino editore.
- Warner, Michael (2002): *Publics and Counterpublics*. New York: Zone Books.
- Young, Iris Marion (2000): *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Zolo, Danilo (1992): *Democracy and Complexity: a Realist Approach*. University Park: Pennsylvania State University Press.
- Zolo, Danilo (2004): *Globalizzazione: Una mappa dei problemi*. Roma: Gius. Laterza & Figli.